

Aukštaitiški aukurai

Vykintas Vaitkevičius

*Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
Klaipėdos universitetas**

Įvadas

Aukštaitijos sodybų kiemuose, gėlynuose ar muziejų skvereliuose daugelis mūsų esame pastebėję plokščių akmenų su dubenimis. Ne kartą grožėjomės jais, karštai diskutavome apie jų kilmę, paskirtį ir vertę. Šiems akmenims prigijęs akmenų su smailiadugniais dubenimis, aukštaitiškų aukurų ar namų aukurų pavadinimas. Tiesa, galima išgirsti juos vadinant ir senovinėmis gironomis, piestomis ar panašiai.

Rimtai akmenimis su smailiadugniais dubenimis susidomėta apie 1970 m. – tuo laikotarpiu buvo „atrasta“ ir daugiau pamirštų istorijos paminklų, taip pat tautosakos bei folkloro realijų. Deja, aukštaičių aukurai, taip ir neatskleidus jų paslapties, buvo gana greitai primiršti, per melioraciją dažnai užkasami arba išvežami į akmenų skaldyklas. Į Kultūros ir istorijos paminklų sąrašą 1977 m. buvo įrašyti 143 akmenys¹. Tačiau, šį sąrašą tikslinant, 1977–1987 m. iš jo buvo išbraukti 126 akmenys su smailiadugniais dubenimis, dažniausiai kaip „ne archeologijos pamin-

* Nuo 2006.

¹ Kuncevičius A. Archeologijos paminklų sąrašą tikslinant. – Muziejai ir paminklai, Vilnius, 1983, kn. 5, p. 62.

kilai”². 1996–2004 m. į naująjį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą buvo įrašyti 7 akmenys su smailiadugniais dubenimis.

Dabar akmenys su smailiadugniais dubenimis yra tapę originalia seniena, dažnai – preke, kurios pardavimo ir kilnojimo atvejų iš esmės niekas nekontroliuoja ir nefiksuoja. Taip netenkame dažnai unikalų duomenų apie krašto istoriją, senąją religiją bei kultūrą.

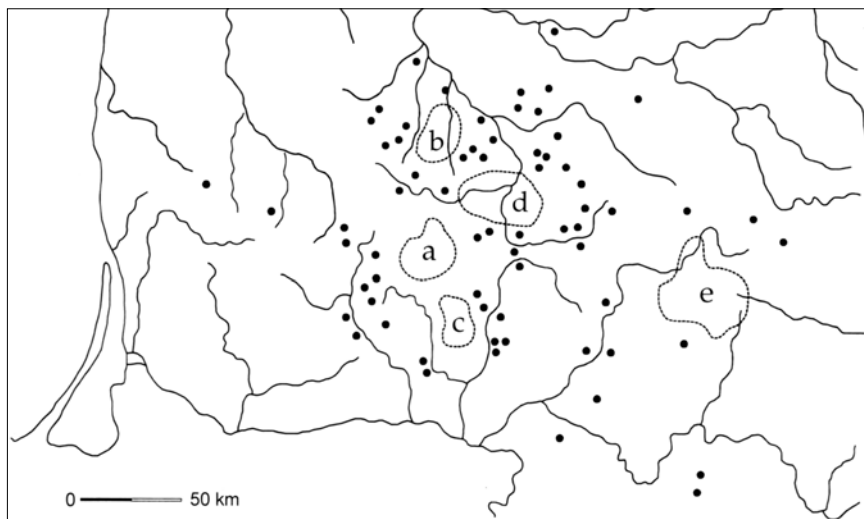
Šiuo straipsniu pirmiausia siekiama dar kartą atkreipti mokslininkų ir visuomenės dėmesį į Aukštaitijoje išlikusius unikalios baltų religijos paminklus, reikalaujančius deramos apsaugos ir nuoseklių tyrimų. Moksliniu požiūriu straipsnis originalus visų pirma tuo, kad tyrimų dėmesys nukreipiamas nuo dubenų gaminių technikos ir jų pavidalo į pačių akmenų formą. Šis požiūris bene pirmą kartą taip argumentuotai leidžia pirminės daugelio dubenuotųjų akmenų vietos ieškoti senųjų sodybų pamatuose. Be to, formuluojamos naujos prielaidos, analizuojant akmenų su smailiadugniais dubenimis paplitimą.

Akmenų geografinis paplitimas ir skaičius

Akmenys su smailiadugniais dubenimis paplitę iš esmės dviejuose pagrindiniuose regionuose, kurių vienas apima Vidurio Lietuvą – Pietų Latviją (pietuose siekia Kėdainius, o šiaurėje – Bauskę), o kitas – Utenos kraštą³. Tiesa, akmenų taip pat rasta šių regionų periferijoje (atitinkamai Kelmės, Raseinių, Šiaulių ir Anykščių, Ignalinos, Molėtų, Rokiškio bei Zarasų rajonuose), be to, pavieniai akmenys su smailiadugniais dubenimis nuo didžiųjų koncentracijų yra nutolę po 20 ir daugiau kilometrų (Biržų, Kupiškio, Telšių, Skuodo ir Kaišiadorių, Širvintų, Ukmergės, Vilniaus rajonų ribose, taip pat Latvijos teritorijoje, Aizkrauklės ir Uogrės rajonuose).

²Kultūros paveldo centro 1992.06.26 Nr. 604 raštas LR Kultūros paveldo inspekcijai (su priedais).

³Vaitkevičius V. Alkai: baltų šventviečių studija, V., 2003, p. 108.

1 pav. Akmenų su smailiadugniais dubenimis paplitimo žemėlapis.

Didieji telkiniai:

a) Baisogala, Rozalimas, Sidabravas, Šeduva; b) Linkuva, Pašvitinys, Žeimelis; c) Dotnuva, Surviliškis; d) Joniškėlis, Daujėnai, Pasvalys, Pumpėnai; e) Daugailiai, Kuktiškės, Leliūnai, Saldutiškis, Sudeikiai, Tauragnai, Utena, Užpaliai, Vyžuonos.

Apskritimai žymi vietoves, kuriose taip pat užfiksuota akmenų su smailiadugniais dubenimis.

Braižė V. Vaitkevičius, 2004

Reikia pažymėti, kad ir šiuose regionuose akmenys su smailiadugniais dubenimis pasiskirsto netolygiai. Ypač tai pasakytina apie pirmąjį regioną. Jame didžiausi akmenų su smailiadugniais dubenimis telkiniai yra užfiksuoti: a) apie Baisogalą, Rozalimą, Sidabravą, Šeduvą; b) Linkuvą, Pašvitinį, Žeimelį; c) Dotnuvą, Surviliškį; d) Joniškėlį, Daujėnus, Pasvalį, Pumpėnus (1 pav.).

Aštuntajame dešimtmetyje kraštotyrininkų darbuose, publikacijose bei žvalgomųjų ekspedicijų ataskaitose buvo aprašyta apie 250 akmenų⁴ (žinoma, paminėtų, bet neaprašytų akmenų buvo daugiau). Tačiau šis skaičius aštuntajame ir devintajame dešimtmėčiais smarkiai kito dėl naikinamų ir randamų pa-

⁴ Kuncėvičius A. Ten pat, p. 62; Matulis R. Istoriniai akmenys, V., 1990, žemėl.

minklų. Be to, dažnai akmenų identifikaciją sunkindavo besikeičiantys sodybų, kuriose buvo rasti akmenys, šeimnininkai. Dėl melioracijos akmenys su dubenimis jų šeimnininkų neretai būdavo pervežami į naujas vietas, dažniausiai didesnes gyvenvietes.

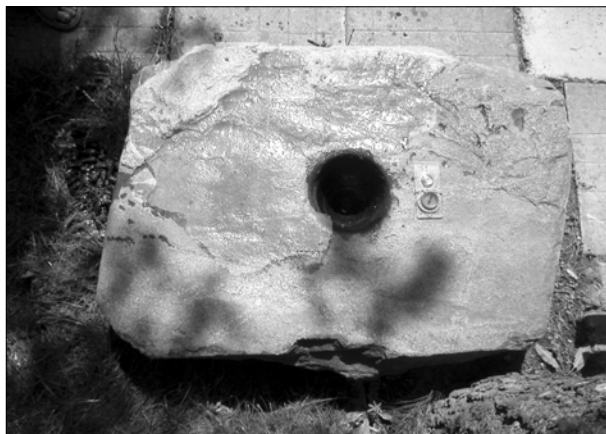
2005-12-24 duomenimis Lietuvos teritorijoje užfiksuota 640 akmenų su smailiadugniais dubenimis.

Akmenų tipologija

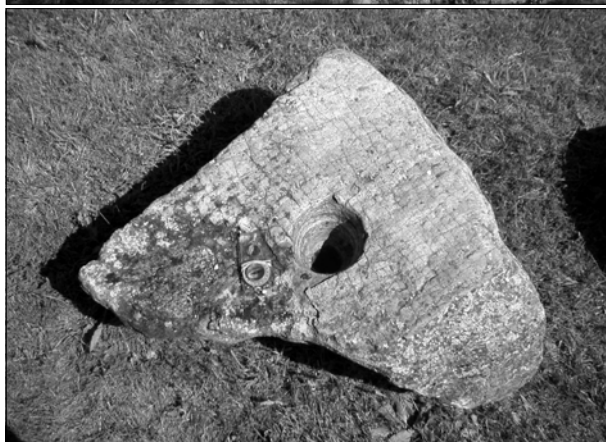
Viena iš svarbiausių naujų tezių yra ta, jog šio straipsnio autorius siūlo akmenų su smailiadugniais dubenimis skirstymo į tipus pagrindu laikyti jų pačių, bet ne (arba ne vien) dubenų formą.

Rengiant straipsnį išanalizavus duomenis apie 142 akmenis (kurių geografinė aprėptis jau buvo nurodyta) paaiškėjo, jog visur būdami labai panašaus dydžio, šie akmenys iš tiesų tarpusavyje skiriasi tuo: 1) ar akmenis, pasirinkto dubens gamybai, kraštai buvo apdirbami, ar ne; 2) kokią formą įgijo akmuo jį apdirbus.

Didesnių sunkumų, klasifikuojant minėtus 142 akmenis, sukėlė tik palyginti dažnas natūralių ir netaisyklingai apdirbtų akmenų vizualinis panašumas (iš viso vienu ir kitu rasta 43). Septyni akmenys buvo įmūryti pastatų ar tvorų sienose (matomi tik iš dalies arba mūrijant buvo apskaldyti), o septynių išlikusios tik skeveldros. Kitų 85 akmenų forma buvo artima geometrinei: 21 akmuo buvo keturkampis (stačiakampis arba artimos kvadrato formos), 38 – trikampiai (su tiesia arba išlenkta įžambine), 14 – pusapvalės ir 12 – apskritimo formos. Stačiakampių, kvadrato ir apskritimui artimos formos akmenų dubenys be išimčių yra akmenis centre (2 pav.), trikampio formos akmenų – dažnai atitraukti įžambinės link (3 pav.). Pusapvalės formos akmenų dubenys taip pat neretai atitraukti tiesiosios kraštinės link (4 pav.).

2 pav. Stačiakampio formos akmuo su smailiadugniu dubeniu. Peleniškiiai (Pakruojo r.). Autoriaus nuotrauka, 2004

3 pav. Trikampio formos akmuo su smailiadugniu dubeniu. Kleboniškių kaimo buities ekspozicija (Radviliškio r.). Autoriaus nuotrauka, 2004

4 pav. Pusia apvalus akmuo su smailiadugniu dubeniu. A. Stapulionio rinkinys Pasvalyje. Autoriaus nuotrauka, 2004

Akmenų paskirties interpretavimas

⁵ *Urbanavičius V.* Šliaužiojanti dievybė. – Moks-
las ir gyvenimas, 1985,
Nr. 7, p. 13–14.

⁶ Neatmetant galimybės,
kad vieno kito akmens
forma pagal poreikį ga-
lėjo būti pakeista ir vė-
liau, vėlesnio poveikio
dubens formai galimy-
bė yra dar didesnė.

Tai rodo ir sudėtinga
dubens formų bei jų mo-
difikacijų įvairovė, kuri
dažnai kaip tik gali būti
vėlesnio – praktinio –
akmenų panaudojimo
rezultatas (plg. dubenis
su vėlesnio pagilino-
mės žymėmis. Be nurodytų
R. Matulio (p. 35), pa-
minėtinas Peleniškių
akmuo (Pakruojo r.),
esantis prie Žeimelio pa-
grandinės mokyklos,
akmuo be metrikos,
esantis kolekcininko
K. Sakalausko rinkinyje
(Piniava, Panevėžio r.)
ir kt.

⁷ Plg.: *Urbanavičius V.* Ten
pat, p. 14.

⁸ „Po kerčia padėdavo po
akmenuką, o pamatus
žemėmis užpildavo
<...>. Klojimams, darži-
nėms ir klėtims dar ir
šiandien retai daromi
pamatai, bet tenkinama-
si keleto akmenų paki-
šimu, kad trobesys bū-
tų nuo žemės kiek pa-
keltas ir negalėtų pa-
smukus kampiniams šo-
nan nusvirtinti“, žr. Ma-
žiulis A. Dusetų krašto
statyba ir jos papročiai.
– Gimtasai kraštas, 1937,
Nr. 1(13), p. 12; taip pat
plg.: Gimbutas J. [Pama-
tas Lietuvos kaimo sta-
tyboje]. – Lietuvos enci-
klopedija, Boston, Mass.,
1960, t. 21, p. 448.

Ligšiolinės akmenų su smailiadugniais dubeni-
mis ritualinės paskirties interpretacijos remiasi gana
panašiomis prielaidomis ir iš esmės tarpusavyje yra
suderinamos. Sutariama, kad aukštaičių aukurai lai-
kytini sodybų (šeimų) apeiginiais akmenimis, susiju-
siais su namų dievų (visų pirma istoriniuose šalti-
niuose minimų dievų Pagirnių ar Deivių) kultu. Taip
pat rekonstruojamas ryšys tarp akmenų su dubeni-
mis ir kitados namuose laikytų žalčių⁵.

142 akmenų analizė ir visų pirma minėtas sąry-
šis tarp akmens formos ir dubens komponavimo juo-
se (stačiakampių, kvadratinių bei apskritų akmenų
dubens yra centre; trikampių – atitraukti išžambinės,
o pusapvalių – tiesiosios kraštinės link) perša išva-
dą, kad tam tikra geometrinė arba netaisyklinga for-
ma akmenims yra suteikta prieš kalant arba kalant
dubenis⁶.

Taigi galima manyti, kad jau gaminant akmenis
su dubenimis buvo numatyta juos dėti į statomo pa-
stato pamatų kampą. Pamatinio (kitaip – apatinio ar-
ba pirmojo) vainiko, besiremiančio į du akmens plokš-
tumos pakraščius, sąspara dubenį (arba vietą dube-
niui) palikdavo vidinėje, o ne išorinėje pastato pusė-
je⁷. Ši teiginį iliustruoja trikampės ir pusapvalės for-
mos akmenys su išžambinės arba tiesiosios kraštinės
link atitrauktais dubenimis. Tačiau iš esmės taip ga-
lėjo būti naudojamas kiekvienas akmuo, jeigu bent
vienoje jo viršutinės plokštumos pusėje atstumas nuo
dubens iki plokštumos krašto buvo pakankamas są-
sparai padėti (t. y. bent 16–18 cm pločio).

Akmeniniai arba mūro pamatai po mediniais pa-
statais, kuriuos turime galimybę matyti XIX a. pabaig-
s–XX a. kaimuose, nėra senas reiškinys. Ankstes-
niu laikotarpiu buvo įprasta medinius pastatus sta-
tyti be pamatų, tik pastato kampuose dėti ir šiek tiek
įgilinti kertinius plokščius akmenis⁸.

Kertinių akmenų (vieno ar visų keturių) tradicija laikytina sena ir svarbia ne vien konstrukcine, bet ir simboline prasme. Tradicija iškilmingai padėti ir net šventinti kertinių visuomeninių arba religinių pastatų akmenį išliko iki šių dienų. Ji gerai žinoma ir tradicijoje lietuvių kultūroje, plg.: „Pradedant budavoti kokį nors trobesį pirmiausia iškasdavo duobę kertiniam akmeniui įleisti. Įleidus į duobę tą akmenį reikėdavo jį aplaistyti. Išgerdavo visi darbininkai, meistras ir šeimininkas butelį degtinės, užkasdavo ir tik tada imdavosi tolimesnių darbų. Pasakojama, kad senovėje tai po gyvenamojo namo kertiniu akmeniu dėdavę ir užkasdavę pinigų, bet mano atminime jau to nedarydavo“⁹ ir pan.

Kertiniai (pamatiniai) akmenys, manau, buvo ir straipsnyje aptarti akmenys su dubenimis. Lieka atsakyti į klausimus, po kuriuo pastatu (gyvenamuoju ar ūkiniu), po kuriuo kampu tai buvo daroma ir kokia buvo viduje, kampe kyšančiame akmenyje iškalto dubens paskirtis. Norėdami rasti atsakymus, esame priversti ieškoti dubenuotųjų akmenų mitologinių ir religinių reikšmių.

Jau V. Urbanavičiaus hipotezė liudija menamą ryšį tarp istoriniuose XVII–XVIII a. šaltiniuose aprašytų pagonišku namų dievų garbinimo ir akmenų su smailiadugniais dubenimis¹⁰. Šiame straipsnyje prieita išvada, jog dubenuotųjų akmenų forma leidžia teigti juos buvus kertiniais pastatų akmenimis, tą hipotezę patvirtina. Dar daugiau, toji išvada koreliuoja su Algirdo Juliaus Greimo tyrinėjimais lietuvių mitologijos srityje.

Iš A. J. Greimo tyrimų aiškėja, kad valstiečių namų kampe, po girmomis, buvo įrengiamas savotiškas šeimyninis altorius (ar vienas iš jų), skirtas dviejų dievų – Žemynos ir Pagirio – garbinimui. Ryškiausia altoriaus forma, anot A. J. Greimo, – tai molinis puodas arba medinis indas, pripildytas žemės, kurioje

⁹ Serežius, Jurbarko r. – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas, byla 118, l. 139. Už nuorodą dėkoju dr. Daivai Vaitkevičienei.

¹⁰ Urbanavičius V. Ten pat, p. 13–14.

įsirausęs gyvena *Deivis Pagirnis*. „Kartais jis atpažįstamas pagal tos žemės paviršiuje susidariusias rato formos figūras, o kartais net matomas, kai jis išlenda iš savo altoriaus gyvatės (t. y. žalčio – *aut.*) pavida-lu“¹¹.

¹¹ Greimas A. J. Tautos atminties beiėškant, Vilnius–Chicago, 1990, p. 427–436.

¹² Ten pat, p. 435–436.

¹³ Ten pat, p. 431.

¹⁴ Ten pat, p. 433.

¹⁵ Plg. *Urbanavičius V.* Ten pat, p. 14.

¹⁶ Plg.: „Šeimininkai akmenį saugo, sakosi, jiems gražu, kad paukšteliai atskrenda atsiger-ti, ir kaip prisiminimą, likusių jų kieme dar iš čia gyvenusių senelių lai-kų“ (Stipinai, Pasvalio r. – *Stapulionis A.* Dubenė-ti akmenys Pasvalio ra-jone. – Pasvalys, 1974, p. 29 (Lietuvos istorijos instituto Rankrašty-nas, f.1, nr. 507)).

Žemynos kulto pobūdis yra gana aiškus. Iš mi-nėtų XVII–XVIII a. šaltinių matyti, kad tuose namuo-se, kuriuose yra įrengtas altorėlis, visa žemė (t. y. visi laukai) vadinama *Žeme Meldžiama*, kitaip sakant, lai-komi patikėti Žemynos globai. Ji pagerbiama ir na-muose vykstančiose šventėse, ir laukuose, pavyzdžiui, per sėjos iškilmes¹².

Pagirnis jėzuitų aprašymuose tris kartus per me-tus rengiamose iškilmėse iškyla, anot A. J. Greimo, kaip didžiųjų dievų pasiuntinys ir tarpininkas. Jis vaidina svarbų vaidmenį įvedant į namus marčią – būsimąją naują namų šeimininkę, kuri pirmiausia Pa-girniui turinti paaukoti duonos kepalą ir rankšluos-tį¹³. Tačiau „*Pagirnis*, kaip namų dievas, nepasitenki-na jam priderančio kulto išreikalavimu“¹⁴.

V. Urbanavičiaus hipotezėje ryšys tarp akmenų su smailiadugniais dubenimis ir dievų Pagirnių (žal-čių) kulto buvo grindžiamas jėzuitų aprašymų duo-menimis (deja, juose kalbant apie šventus akmenis nenurodoma, kad jie yra dubenuotieji) bei vizualiniu akmenų su dubenimis panašumu į girkas¹⁵. Šiandien, priėjus išvadą, kad akmenys su smailiadugniais du-benimis yra kertiniai, menamas ryšys tarp jų ir Pagir-nių, kurių altorius būdavęs po girkomis, stovinčio-mis namo kampe, dar labiau tvirtėja. Papildomų ar-gumentų teikia padavimai bei pasakojimai.

Paprastai apie kaimavietėse ar sodybose saugo-mus akmenis su smailiadugniais dubenimis žmonės nieko negali papasakoti, bet dažnai sieja juos su savo tėvų, senelių ar prosenelių gyvenimo laikotarpiu ir todėl brangina¹⁶. Akmenis jie tiesiog laiko „senovi-niais“ arba paskirtį apibūdina kaip „senovės malū-

nu“ „senovinių girnų“¹⁷, plg.: „Vietos gyventojai tokius akmenis dažniausiai apibūdina kaip akmenis „duonai grūsti“, kaip „senovės girkas“¹⁸.

Tai, kad akmenys su smailiadugniais dubenimis buvo senovinės girkos, laikytina mitinių vaizdinių iliustracija ir iki mūsų dienų išlikusiomis sakmių ar tikėjimų nuotrupomis. Smailiadugnis dubuo skiriasi nuo senųjų trinamųjų girnų akmenų ir yra visiškai nepritaikytas grūdams malti: jame telpa labai nedidelis medžiagos kiekis, o miltams nėra kur byrėti. Be to, ten, kur randama akmenų su smailiadugniais dubenimis, tikras sukamąsias girkas valstiečiai turėjo ir savo namuose naudojo iki XIX–XX a. sandūros ar net vėliau¹⁹.

Žinant, jog akmenys su smailiadugniais dubenimis dar XX a. buvo laikomi mitinėmis girkomis, jų ryšys su namų altoriumi, įrengtu namo kampe po tikrosiomis girkomis ir skirtu Žemynos bei Pagirnio garbinimui, neatrodo dirbtinis. Tai liudija vienas kitas Lietuvoje užrašytas pasakojimas apie menamą ryšį tarp dubenuotųjų akmenų ir žalčių²⁰, o ypač – Latvijoje užfiksuota saktė apie Bārbelės akmenį su smailiadugniu dubeniu (Bauskės r.): „Burtininko namo gale yra buvęs didelis akmuo su kiauryme (ar *caurumu vidū*). Kiaurymėj miegodavęs to burtininko pūkis. Kuomet burtininko dienos jau ėjo į pabaigą, minėta akmenyje apsigyveno velnias ir laukė burtininko mirties, – kad galėtų jo sielą nunešti į pragarą“²¹.

Saktėje minimas latvių *pūkis* nukreipia dėmesį į lietuvių *aitvarą* – populiarių sakmių apie namuose veikiančias mitines būtybes personažą²² ir patvirtina mums itin svarbų faktą, jog aitvaras nepaprastai glaudžiai susijęs su *malimu*, taigi ir girkomis²³. Be to, iš A. J. Greimo tyrinėjimų aiškėja, kad laikotarpiu po krikščionybės įvedimo *Aitvaras*, matyt, sujungė dviejų mums jau pažįstamų dievų – Žemynos ir Pagirnio – funkcijas²⁴.

¹⁷ *Stapulionis A.* Ten pat, p. 1.

¹⁸ *Dauņys S.* Dubenuotieji akmenys. – Švyturys, 1970, Nr. 9, p. 30. Plg.: „Dubenėliuose maldavo kruopas“ (*Treškevičius J.* Dubenuoti akmenys (I dalis), Pakruojis, 1979, p. 7 (Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas, f.1, Nr. 117).

¹⁹ Историко-этнографический атлас Прибалтики. Земледелие, Вильнюс, 1985, с. 101. Žinoma, neigti, kad antarinė ar dar vėlesnė akmenų su smailiadugniais dubenimis paskirtis galėjo būti trynimasis ar grūdimasis, nėra reikalo. Kai kuriuose pasakojimuose iš tiesų minimas tabako lapų, kanapių, ochros akmenų ar stiklo grūdimasis – smulkinimas savo reikmėms ir pan.

²⁰ „Į pastatų kampus idėtus dubenuotuosius akmenis Vaidulionių kaimo gyventojai sieja su žalčių garbinimu: į duobutes esą žmonės įpildavę pieno, o naktį žalčiai atslinkdavę gerti“ (*Dauņys S.* Ten pat, p. 30) arba: „Į šitų akmenų dubenis pildavę pieną žalčiams lakinti ir vadindavo žalčių bliūdais, žalčių bliūdeliais“ (*Stačiūnai, Pakruojo r.* – *Treškevičius J.* Ten pat, p. 33).

²¹ *Urtāns J.* Latvijas kultakmeņi ar konisku dobumu. – Arheologija un etnogrāfija, Rīga, 1994, t. 17, p. 109.

Beje, gana panašioje situacijoje viena lietuvių pasaka namo kertėje (!) stovėjusioje „akmino piestoje“ (dubenuotame akmenyje) taip pat lokalizuoja mitinę būtybę, pagal prigimtį panašią į kauką: „Kitą kartą du se-

niai bezdėje bezdėje į akmino pietą ir subezdėje nykštukėlį. Atsiradęs toks didumo kaip širša ir pradėjęs šnekėt. Sakąs: – Eisiu iš čia, eisiu iš čia... Teip kiti visi žiūrį, kas čion šnek, – nieko nemato <...>. Pamislįje, kad apsėdo koki nečysta dvasia tą pietą, kad jau balsas iš jos išeina. No tos pietos lauka išnešimo nieks to kertė nebegarsinęs <...>“ (Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos, V., 1985, p. 290). Už šią nuorodą dėkoju D. Vaitkevičienei.

²² Apie atitikmenį tarp *pūkio* ir *aitvaro* plg.: *Johansons A.* Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten. Studien über Orts-, Hof- und Hausgeister, Stockholm, 1964, p. 35–36.

²³ *Urbanavičius V.* Ten pat, p. 13–14; *Greimas A. J.* Ten pat, p. 76 („Aitvaras teikia miltus“).

²⁴ Plg. *Greimas A. J.* Ten pat, p. 78.

²⁵ *Urbanavičius V.* Ten pat, p. 14.

Mitinės sąsajos tarp akmenų su dubenimis ir namų dievų poros (Žemyna – Pagirnis) leidžia teigti, kad akmenys su dubenimis buvo gyvenamųjų namų pamatuose, tame kampe (kertėje), kuriame stovėjo iš pradžių lovyje, o vėliau savotiškame stale sumontuoti sukamųjų girnų akmenys. Etnografiniai XVIII a. pastatų tyrinėjimai rodo, kad gornos stovėdavo priešingame gerajam namo galui (daliai) esančiose kamaro-se. Tam neprieštarauja ir XIX–XX a. atvejai, kai gornos dar buvo statomos gyvenamajame name. Taigi kalba eitų apie akmens su dubeniu vietą šiauriniame, šiaurės rytiniame ar šiaurės vakariniame namo kampe (kertėje).

Atskleista dubenuotųjų akmenų perspektyva negali vienareikšmiškai priimti ar atmesti iki šiol išsakytų prielaidų, kam buvo skirti patys dubenys. Kaip minėta, V. Urbanavičiaus bandymą susieti žalčius ir dubenuotuosius akmenis (dubenys galėję būti naudojami žalčiams skirtam vandeniui supilti²⁵) šiandien papildo nauji svarbūs argumentai. Jie savo ruožtu siūlo svarstyti ir kai kurias naujas interpretavimo galimybes, visų pirma tai, ar dubenys kertiniame namo akmenyje nebuvo skirti ypatingajai namų altorėlio žemei (o joje – žalčiams) laikyti.

Akmenų paplitimo mįslės

Akmenų su smailiadugniais dubenimis randama tik kaimuose. Į bažnytkaimius, kiek šiandien žinoma, jie patekdavo daugiausiai kaip statybinė medžiaga pamatams, sienoms ar laiptams. Kartais tokie akmenys buvo naudojami ir švęstam vandeniui bažnyčiose laikyti (pvz., Dotnuvoje, Kėdainių r.; Kurmaičiuose–Linksmėnuose, Joniškio r.). Kaimuose ar kaimavietėse akmenų su dubenimis retai randama po vieną. Didesnių jų telkinių ribose dėsninga tai, kad dubenuotųjų akmenų kaimuose randama po du ar

tris. Ten, kur duomenys yra geriau surinkti arba akmenų registracija pradėta dar iki 1970 m., akmenų su dubenimis skaičius šokteli ir iki keleto.

Būdinga, kad akmenų su dubenimis randama gatviniuose kaimuose, suplanuotuose bei įkurtuose XVI a. viduryje ir į vienkiemius skirstytuose XX a. pradžioje (Vidurio Lietuvoje) arba trečiajame ar ketvirtajame dešimtmetyje (vieni sodžiaus gyventojai išsikėlė, o kiti liko). Atrodo, dubenuotųjų akmenų ir yra gausiausia kaip tik tokiuose išretėjusiuose gatviniuose kaimuose (Vidurio Lietuvoje ir Utenos krašte). Juose rasime akmenų, naudojamų pasilypėjimui ar pamatams, ir prie sodybų, ir nukeltų sodybų vietose. Taip pat bendra yra tai, jog vienoje sodyboje yra (arba iš senų laikų buvo) tik vienas akmuo su dubeniu.

Tai patvirtina jau anksčiau išsakytą nuomonę, kad šeima arba vienos sodybos gyventojai turėjo tik vieną akmenį su dubeniu. Nelengva pasakyti, ar juos turėjo be išimties visi kaimo gyventojai – antraip kaip įvertinti dubenuotųjų akmenų praradimą mastą? Kai kuriuose dideliuose kaimuose vien per XX a. jų buvo prarasta du kartus daugiau negu išlikę dabar²⁶. Atrodo, kad akmenų su dubenimis naudojimas buvo būdingas ne visiems (etniniu, socialiniu, religiniu požiūriu) gyventojams.

XVI a. viduryje į gatvinius kaimus keliami gyventojai (ar dalis jų) kartu su savo trobesiais ir kitu turtu²⁷ iš senų sodybviečių, matyt, perkėlė ir akmenis su dubenimis, kai kuriais atvejais dar net panaudodami juos pagal senąją paskirtį – kertiniais akmenimis²⁸. Žinoma, dalis dubenuotųjų akmenų galėjo likti gulėti ir senųjų viensėdžių vietose. Be to, Valakų reforma XVI a. viduryje vienu svarbiausių chronologinių taškų akmenų su dubenimis istorijoje laikytina ir todėl, kad vėlesniu laikotarpiu gyventojų galimybės migruoti iš vienos vietovės į kitą sumažėjo iki minimumo²⁹ – mįslingą dubenuotųjų akmenų paplitimą

²⁶Ten, kur registracija pradėta iki masinio akmenų skaldymo pradžios ar melioracijos, užfiksuota net po 5 (Mantviliškis, Kėdainių r. – *Matulis R. Istoriniai akmenys, V.*, 1990, p. 54; Nemeikšiu-nai, Pasvalio r. – A. Stapulionio rinkinyje).

²⁷Plg. *Jurginis J. Baudžia- vos įsigalėjimas Lietuvo- je, V.*, 1962, p. 291.

²⁸Plg. *Urbanavičius V. Ten pat, p. 14.*

²⁹*Jurginis J. Lietuvos vals- tiečių istorija (nuo se- niausių laikų iki bau- džia vos panaikinimo), V.*, 1978, p. 72; *Dubonis A. Žemėvalda. – Lietu- vos didžiosios kuni- gaikštijos kultūra. Tyri- nėjimai ir vaizdai, V.*, 2001, p. 791–792.

juk sunku paaiškinti kitaip kaip tik gyventojų migravimu.

Dubenuotųjų akmenų paplitimą nepaprastai sunku paaiškinti vientisų etninių teritorinių junginių egzistavimu – akmenys paplitę ne visoje žiemgalių teritorijoje, o tik pietų Žiemgaloje. Jų gausu šiaurinėje Vidurio Lietuvos kapinynų srities dalyje, tačiau visiškai nėra Kauno apylinkėse. Ne mažiau sudėtinga sugretinti akmenų paplitimą su administracinių vienetų ribomis. J. Šliavas yra taikliai pastebėjęs, kad Radviliškio rajone akmenų arealas koreliuoja su XVI a. Upytės pavieto vakarine riba³⁰, tačiau nenurodė, jog gretimame Kėdainių rajone visiškai priešingas vaizdas. O kur dar didelis nuo Vidurio Lietuvos regiono nutolęs akmenų su dubenimis telkinys Utenos krašte... Tad tyrimų duomenys yra kur kas labiau komplikuoti, negu gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio.

Nepretenduojant į galutinę nuomonę apie mūsų lingą akmenų su dubenimis paplitimą, tenka konstatuoti, jog Vidurio Lietuvos pietuose rytinė akmenų su smailiadugniais dubenimis riba sutampa su Nevėžio upe, taigi visais atvejais yra istorinės Žemaičių seniūnijos, bet ne XVI a. vidurio Upytės pavieto teritorijoje³¹. O Vidurio Lietuvos šiaurėje atvirkščiai – vakarinė dubenuotųjų akmenų riba iš esmės sutampa su vakarine XVI a. vidurio Upytės pavieto riba³², ir Žemaitijos, t. y. Šiaulių pavieto, teritorijoje tokie akmenys menkai paplitę.

Dažnai pažymimas, tačiau iki šiol mažai tyrinėtas Lietuvos Žiemgalos teritorijos apgyvendinimo faktas XV–XVI a.³³ suponuoja prielaidą, jog dubenuotųjų akmenų telkiniai į pietus ir vakarus nuo Pasvalio, Linkuvos–Žeimelio ruože, Kupiškio apylinkėse, taip pat toliau nuo jų yra gyventojų migravimo iš Vidurio Lietuvos pietų (istorinės Upytės žemės, didele dalimi lokalizuojamos į vakarus nuo Nevėžio, su menamu centru Bakainiuose, Kėdainių r.³⁴) rezultatas. Nagri-

³⁰ Šliavas J. Kokioms dievybėms vis dėlto buvo skirti dubenėtieji akmenys? – Žiemgalių pėdsakais, V., 1996, p. 174.

³¹ Lietuvos istorijos atlasas, V., 2001, p. 16–17, 18.

³² Kartu tai senoji riba tarp vakarų ir rytų Žiemgalos – už šiuos neskelbtų tyrimų duomenis dėkoju E. Vasiliauskui.

³³ Plg. Jarockis R. Lietuviškosios Žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII–XVI amžiuje. – Lietuvos archeologija, 2003, t. 24, p. 9–16; Dubonis A. Žiemgalių imigrantai Lietuvoje (XIII a. pabaiga). – Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas, V., 2004, p. 90.

³⁴ Zabiela G. Upytės žemė II tūkstantmečio pirmojoje pusėje. – Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų, Panevėžys, 2004, p. 29–34.

nėjamos teritorijos miestelių su bažnyčiomis chronologinis sąrašas (1. 1476 m. Lygumai; 3. 1497 m. Palsvalys; 6. 1503 m. Linkuva; 8. 1511 m. Grūžiai; 15. 1540 m. Žeimelis; 16. 1542 m. Plonėnai³⁵) rodo, kad šis procesas galėjo prasidėti baigiantis karui su kryžiuočiais arba netrukus po jo.

Tai, kad akmenys su smailiadugniais dubenimis netolygiai pasiskirsto XV–XVI a. naujai arba pakartotinai apgyvendinamose Šiaurės Lietuvos vietovėse (pvz., nepaplito apie Biržus, Joniškį, Panevėžį, Rokiškį), rodo, jog šiame procese dalyvavo ne vien istorinės Upytės, bet ir kitų administracinių-teritorinių vienetų atstovai, kuriems nebuvo būdingas šiame straipsnyje nagrinėtų dubenuotųjų akmenų naudojimas. Kaip migracinės teorijos kontekste reikėtų vertinti Utenos krašto gatviniuose kaimuose paplitusius akmenis su smailiadugniais dubenimis, lieka neaišku. Remiantis aukščiau išdėstytu požiūriu, galima manyti, kad viena iš migracijos krypčių, kurios politinės, socialinės ar ekonominės priežastys, deja, lieka nenustatytos, iš Vidurio pietų Lietuvos vedė ir į Utenos apylinkes.

³⁵ *Kiaupa Z.* Upytės miestiečių gyvenviečių tinklo formavimasis XV a. – XVI a. pirmojoje pusėje. – Iš *Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų, Panevėžys, 2004, p. 66.*